

ЛІТУРГІЙНІ КОМПЛЕКСИ У ВІВТАРНИХ КОМПОЗИЦІЯХ ДАВНІХ ХРАМІВ КИЄВО- ЧЕРНІГІВСЬКОГО АРЕАЛУ

У статті досліджено традицію формування й оформлення християнських літургійно-вівтарних комплексів у богословському, архітектурному та декоративному аспектах. Розглянуто писемні, археологічні та зображальні матеріали щодо вівтарних компонентів давніх храмів киево-чернігівського ареалу.

Ключові слова: літургійний, ківорій, престол, вівтар, храм, киево-чернігівський.

У формуванні архітектури й внутрішньої декорації християнського храму основна роль належить літургійному обладнанню*. Головними літургійними компонентами храмових вівтарних композицій від початку були престол і ківорій (надпрестольна сінь), пов'язаний тематично й конструктивно з престолом. Богословська символіка ківорія багатозначна. Одне з найдавніших тлумачень належить св. Герману, патріархові константинопольському (715-730), за словами якого, ківорій «поставляється в церкві для того, щоб служити скороченим зображенням і розп'яття, і поховання, і Воскресіння Христового» [2]. Якщо вівтарний престол розумівся як символ поховальної печери, то ківорій – як поховальний надгробок.

Архетипічним зразком вівтарного комплексу був єрусалимський архітектурний меморій Гроба Господня, створений імператором Костянтином Великим у 325-326 рр. Композиційне ядро меморіалу становила поховальна печера, яка, власне, й була гробом із «святая святых» – кам'яним ложем, що колись прийняло тіло Христове. Печеру осіняв намет-кувуклій (від грец. koubouklion – опочивальня), зведений над нею відповідно до античної традиції. У свою чергу над цими святинями височів величний храм-ротонда Воскресіння (Анастасіс). Поховальна печера, кувуклій-ківорій і храм становили єдине літургійне ціле – Гроб Господень, або «Новий Єрусалим» – свідчення смерті й воскресіння Христа.

Узагальнюючим символом Гроба Господня став образ поховального надгробка – кувуклія-ківорія, який у плані представляв собою чотирикутник, що спирався на чотири колони й завершувався конічним покриттям. Його зображення зустрічається аж до IX ст. і репрезентоване, зокрема, на знаменитій сирійській мозаїці V – VI ст. (Національний музей, Копенгаген) і палестинських євлогіях VI – VII ст.

Саме цей тип чотиристовпного кувуклія у загальнохристиянській традиції став «канонічним» для надпрестольного вівтарного покрову. Найдавніші зображення надпрестольного ківорія в східнохристиянській церкві збереглися в мозаїчних композиціях «Євхаристія» у храмі св. Георгія в Солуні (IV ст.) і в Православному баптистерії в Равенні (сер.V ст.). Верх ківорія спирається на чотири колони, між якими знаходиться завіса [3].

* У сучасній науці вираз «літургійне обладнання» передбачає всі елементи інтер'єру церкви, пов'язані з обрядами, що відповідає широкому розумінню літургії як християнського обряду [1].

У західній церкві найраніша звістка про ківорій належить до часів папи Григорія Великого (590-604), що влаштував надпрестольний покров на чотирьох срібних колонках у базиліці св. Петра. Якщо круте пірамідальне завершення ківоріїв у Візантії стійко тримається до XII ст., а потім замінюється купольним, то на Заході це відбувається значно пізніше. Дослідниками давно відзначено, що при квадратному плані надпрестольного покрову із чотирма опорами його покриття робилося восьмигранним [4].

Ківорій міг бути закріплений безпосередньо у вівтарній вимостці, а міг бути встановлений на самому престолі, при цьому стовпи ківорія спиралися на кути престолу. Поряд із чотиристовпним ківорієм у візантійській церкві були відомі й шестистовпні надпрестольні сіни.

Єрусалимський комплекс, що проіснував у первісному вигляді до зруйнування його персами в 614 р., був відновлений імператором Іраклієм (610-641). У 1009 р. меморіал був майже повністю знищений мусульманами й відбудований заново Костянтином Мономахом до 1048 р. При цьому над Святим Гробом була зведена багатоколонна ротонда, яка, вочевидь, успадковувала модель попереднього надгробного покрову, поставленого імператором Іраклієм [5].

Саме цей варіант надгробного ківорія описаний у давньоруській паломницькій літературі, причому святогробський намет-кувуклій та інші надгробні споруди фігурують за назвою «теремець». Давньоруський паломник ігумен Данило, описуючи Гроб Господень, зазначає: «Верху же над пещеркою сделанъ яко теремець красенъ на столпех, верху круголь и сребреными чешюями позлащенными покованъ», а відвідавши монастир св. Сави, пише: «И есть теремець над гробомъ святаго Саввы; учинено красно» [6]. У давньоруських текстах і надпрестольний ківорій, за аналогією з надгробним кувуклієм, називається «терем», «теремець», «ківот».

Єрусалимський меморій був відомий численними паломницькими підношеннями. Звичай приношення дарунків божествам і їх святилицям, що мав античне коріння, був сприйнятий і переосмислений у християнській традиції як найвище свідчення особистого благочестя. Як дорогоцінні дарунки виступали золоті діадеми візантійських імператорів, що символізували терновий вінець Ісуса, а пізніше – корони європейських государів, багаті ювелірні прикраси тощо. Будучи прикріпленими до надгробного кувуклію й ставши таким чином елементами літургійного дійства, вони забезпечували містичний зв'язок дарувальника зі «святая святих» християнського світу. В одному з перших описів Гроба Господня (бл. 570), що належить невідомому італійському прочанинові, повідомляється: «На залізних прутах висять зап'ястя, браслети, шийні ланцюги, кільця, головні пов'язки, кручені пояси, перев'язи, імператорські вінці із золота з дорогоцінним камінням й прикраси імператриць» [7].

За аналогією зі святогробським комплексом храмові вівтарні композиції також прикрашалися багатими дарунками, золотом, сріблом, дорогоцінним камінням. Художнє оздоблення вівтарів, що захоплено описується сучасниками, підсилювало їхню сакральну значимість. За вишуканістю й пишнотою оформлення не мав собі рівних надпрестольний покров константинопольської Софії, зведеної за імператора Юстиніана й освяченої в 537 р. Цей ківорій, що проіснував до XIII ст., описаний давньоруськими прочанами: «А столпы олтарные й теремъ і амбонъ такоже златомъ і сребромъ учиненъ мудро зело» [8]; «И тремець иже над престолом и инии многы вещи сътвори от сребра чиста позлащенна въ тльстоту многу. Тремъц же различным созданием украси, врѣху ж его постави ябълко въсе злато, <...> и кринь от злата, <...> и врѣху его крестъ златъ, <...> и украси и камениемъ многоценны» [9]. Як і святогробський кувуклій, софійський прикрашали дорогоцінні імператорські вінці: «Во олтари же великомъ надъ святою трапезою великою, на среде ея, подъ катапезмою повешень Коньстантиновъ венець, и у него же повешень крестъ, подъ крестомъ голубъ златъ; и иныхъ царей венцы висять окрестъ катапетазмы. Та жь катапезма вся сотворена отъ злата и сребра; а столпия олтарныя и амбонъ, все сребряно» [10].

Докладний поетичний опис святині залишив сучасник Юстиніана Павло Силенціарій: «Вгорі над золотим престолом височить велична вежа, що лежить на по-

двійному ряді (чотири пари) арок, і залита виблискуючим сріблом; її підтримують срібні стовпи, на верхівки яких опираються срібні підніжжя подвійного ряду арок. Над арками здіймається вежа у вигляді конуса, але вона не зовсім схожа на конус, бо край у підмурка її є не окружністю кола, а восьмибічним підмурком, від якого вже йде нагору конус, поступово стаючи все тоншим. Обкладений він вісьмома срібними плитами, що складають довгу витягнуту броню. Кожна плита тягнеться догори трикутником, поки всі трикутники не зйдуться разом у крайню вершину конуса, де рукою художника поставлене зображення потира. У середині над ним стоїть небесна куля, виблискуючи в срібному сьайві, а над кулею височить сяючий святий хрест. Над арками колом, під нижнім краєм конуса, тягнеться вінок колючого терну, випускаючи нагору прямі промені подібно струменям запашних плодів» [11]. З наведеного тексту зрозуміло, що розкішна вівтарна сінь являла собою витягнуте у височінь восьмибічне шатро із срібними гранями. При цьому чотири пари граней спиралися на чотири опори – срібні колони, пов'язані срібними арками. Про чотири «ківотні» стовпи згадують й інші джерела. Відомо, що між колон софійського ківорія висіли завіси з дорогоцінних тканин, які «в певні моменти літургії запиналися» [12].

Художня декорація юстиніанівського вівтарного комплексу включала й символ голгофського вінця Христа – «вінець колючого терну», який оперізував підмурок срібної піраміди.

Для країн ареалу *Slavia Orthodoxa*, до якого належала й київська держава, Софія Константинопольська, що персоніфікувала ідею Божественної премудрості, була світоглядним архетипом, високим зразком наслідування. Повною мірою це стосується й елементів літургійного обладнання, зовнішній вигляд яких зберігся в зображальних композиціях, традиційно розташовуваних на запрестольній стіні вівтаря. Так, чотиристовпний ківорій присутній у сюжеті Причащання на вівтарній фресці Софії Охридської (бл. 1040).

Як вважав Д. Айналлов, опираючись на сучасні йому дослідження закордонних учених, на вівтарній стіні константинопольського собору св. Апостолів під зображенням Богородиці Оранти «перебувала композиція Причащання апостолів під двома видами, <...> яка так часто зображується в розписах Києва». На думку дослідника, саме такий сюжет був виконаний у вівтарі Десятинної церкви [13].

На сьогодні найраніше зображення вівтарної сіні-ківорія в східнослов'янському мистецтві презентовано у двочасній мозаїчній композиції «Євхаристія» центральної апсиди Київського Софійського собору. Дослідники Софії рубежу XIX-XX ст., описуючи образотворчу композицію, зазначали: «Святий престол не квадратний, а подовгастий на зразок Гроба Господня» [14]. Над престолом, покритим парчевою завісою з вишитим на ній золотим листям, піднімається ківорій з конічним шатровим покриттям, увінчаним золотим хрестом: «Ківорій над престолом укріплений на чотирьох колонах, четвертої з яких, що доводилася по що сторону престолу, майстер не зобразив. Верх ківорія зі строкатого мармуру зведений шестигранною пірамідою за образом ківорія Цареградської Софії» [15]. Відомо, що Софійський собор зводили й розписували грецькі майстри, які, очевидно, добре знали традицію зображення надпрестольної сіні. Оскільки вівтарна композиція займає в храмі найпочесніше місце, кияни могли на власні очі бачити образ єрусалимського кувуклія-ківорія.

На жаль, збереглося зовсім небагато відомостей про прадавні київські іконописні вівтарні композиції. Архідиякон Павло Алепський, що відвідав Київ у середині XVII ст., лаконічно описує запрестольну стіну Успенського собору Печерського монастиря (1073-1078): «Святий вівтар дуже високий і здіймається у простір. Від верху напівкруглої його арки до половини її зображені: Володарка, що стоячи благословляє, із платом біля пояса, а нижче її Господь, оточений архієреями, – мозаїкою із золотом, як у церкві св. Софії й у церкві Віфлеєма» [16]. Зрозуміло, що мова йде про композицію Євхаристії, але як був зображений престол і ківорій, невідомо.

У вівтарній мозаїці Михайлівського Золотоверхого собору (1108-1113) також був представлений сюжет Причащання, але надпрестольний ківорій у ньому був відсутній, а сам престол зображався усередині вівтарної перегороди, що стоїть на солі [17].

У київській Кирилівській церкві (1139-1146) композиція Євхаристії розміщена в середньому регістрі конхи центрального вітваря. Сучасний стан прадавнього фрескового живопису не дає можливості її детально вивчити. Але, за свідченням авторів кін. ХІХ – поч. ХХ ст., розпис вітваря повторює мозаїку київської Софії [18].

До найдавніших пам'ятників киево-чернігівського монументального живопису належать фрески церкви св. Михайла, відомої за назвою «Остерська божниця». Давньоруський «городець» Остер (нині м. Остер, Чернігівська обл.) був заснований на однойменній річці «Въстри» на порубіжжі Чернігівської й Переяславської земель Володимиром Всеволодовичем Мономахом за часів перебування його князем переяславським (1093-1113), про що повідомляє літописець під 1098 р. [19]. До початку ХХ ст. від «божниці» залишалися руїни, але зберігалася вітварна стіна із фресковим розписом, описана й намальована Н. Макаренком. У центрі вітварної композиції – сюжет Євхаристії. Надпрестольний ківорій зображений у вигляді намету на п'ятьох стовпчиках з капітелями. Вчений реконструював ківорій як шестистовпний – по три стовпчики на передньому й задньому планах з арковими перемичками, що несуть пірамідальний шатровий верх. Очевидно, як і у випадку з київськими запрестольними сюжетами, живописець не зобразив одну з опор, що припадала на передній план композиції [20]. Тип кладки «opus mixtum», архаїчні риси фрескового живопису, що має найближчі аналоги в розписі київського Софійського собору, дозволили М. Каргеру максимально наблизити час спорудження божниці до заснування остерського містечка й датувати її початком ХІІ ст. [21]. На думку Н. Холостенка, на вітварній фресці зображений «явно дерев'яний ківорій» [22].

На жаль, на відміну від мальовничих композицій самі вітварні комплекси прадавніх кам'яних храмів не збереглися. Але про них можна судити з наведеного тут образотворчого матеріалу, а також письмових і матеріальних свідчень.

Очевидно, залежно від можливостей і бажань замовника храму, престоли й ківорії могли виконуватися як з дерева, так і з каміння, що підтверджують археологічні дослідження.

Так, у 1833 р. К. Лохвицький розкопав залишки давньої Ірининської церкви, що перебувала «біля огорожі Софійського собору». При цьому «на місці, де стояв престол, знайдений камінь, на якому помітні поглиблення для п'яти ніжок престольних; в одному місці частина кам'яної ніжки залита свинцем. Із цього видно, що й сам престол, за давнім звичаєм, був кам'яним» [23].

У 1968-1969 рр. під час проведення натурних обстежень чернігівського Спасо-Преображенського собору (ок. 1030) у центральній апсиді були відкриті залишки шиферного стовпа первісного престолу й підмурки двох колон первісного дерев'яного чотиристовпного ківорія [24].

Під час археологічних досліджень, проведених Н. Холостенко в середині минулого століття в Кирилівській церкві, були виявлені залишки прадавньої кам'яної вітварної сіні, про що стисло повідомляється в робочому звіті [25]. Це означає, що престол також був кам'яним.

У 1940-х рр. Б. Рибаківим була досліджена чернігівська Благовіщенська церква (1186). Учений дійшов висновку, що над кам'яним престолом був зведений білокамінний різьблений покров і пов'язував з вітварним комплексом відкрити в 1909 р. широку плінфяну вимостку, що слугувала, на його думку, загальною платформою для престолу й ківорія. Ним була запропонована й схема реконструкції [26]. На думку Т. Чукової, достовірних відомостей про існування надпрестольної сіні в Благовіщенській церкві Чернігова немає [27].

Однак важко сумніватися в наявності кам'яних вітварних комплексів у найважливіших для давньоруської культури київських храмах – Десятинній церкві, Софійському й Михайлівському Золотоверхому соборах, Великій Печерській церкві. Більше того, можна вважати, що й престол, і ківорій у них були мармуровими. Багатство мармуру в прадавніх київських церквах вражало іноземців в ХVI-ХVII ст. Відомо, що мармур у Київській Русі не добувався. Вироби з нього, у тому числі архітектурні деталі, замовлялися в грецьких малоазійських мармурообробних майстернях. Так,

фрагменти мармурових конструкцій Софії Київської й Успенського собору Києво-Печерського монастиря з характерним біло-сіруватим відтінком і блакитними прожилками вказують на їхнє походження з кар'єрів о. Проконеса [28].

Завдяки багатому мармуровому декору церква Пресвятої Богородиці Десятинна у Никонівському літопису названа мармуровою: «Пришедше ко мраморней церкви пречистыа Богородици» [29]. Д. Айналов, опираючись на артефакти, вважав, що Десятинну церкву прикрашали рельєфні плити білого проконеського мармуру та інкрустації, виконані з кольорового мармуру, а підлога була вистелена в шаховому порядку квадратними плитами білого мармуру й червоного шиферу [30].

У ході різночасних археологічних досліджень київських храмів виявлена велика кількість фрагментів мармуру різної форми й обробки. Павло Алепський писав: «О, подив! Звідки вони привезли цей мармур, ці великі колони. <...> Вірогідно, його привезли на судах з Мармара, що поблизу Константинополя, Чорним морем, потім увійшли до ріки Дніпро, яка в нього впадає, і вивантажили мармур тут у Києві» [31].

Письмові джерела свідчать про існування надпрестольного покрыву-ківорія в Успенському соборі Печерського монастиря. У патерику розповідається, як дивним чином для храмового кам'яного престолу – «жертovníка» – була знайдена кам'яна плита, що замінила первісну дерев'яну дошку. Немає сумнівів, що над кам'яним престолом був зведений і кам'яний ківорій. Отже, весь комплекс був виконаний з мармуру. За розглянутою вище християнською традицією, правнук київського багатія, зціленого св. Алімпієм від важкої хвороби, на подяку «окова ківо́т златом над святою трапезою за очищення того». До ківорія підвішували й дорогоцінні дарунки, про що повідомляє печерське оповідання. Мова йде про варяга Шимона – придворного князя Ярослава. Залишаючи рідний край, він узяв із собою золоті пояс і вінець, які прикрашали розп'яття Христа. Знамення й чудеса, що сталися, переконали Шимона передати реліквії в монастир для зведення Печерської церкви. При цьому він просив повісити вінець «над святим жертovníком» [32].

Достовірні археологічні дані про вівтарний комплекс митрополичого собору – Софії Київської – відсутні. В 1940 р. М. Каргер провів розкопки центральної апсиди храму. Згідно з польовим описом, було знайдено більш ніж тридцять фрагментів мармуру домонгольського періоду [33]. За висновком Д. Айналова, який вивчив письмові та матеріальні свідчення художньої декорації собору, у давнину його стіни й підлога були суцільно облицьовані мармуром двох сортів, а портик складався з порфірових, мармурових і алебастрових колон [34]. Свого часу професор Н. Петров згадував про фрагменти колон сірого мармуру, що перебували на території Братського монастиря й походили, на його думку, із Софійського собору [35].

У 1633 р. древній престол був оновлений митрополитом Петром Могилою – обкладений кипарисовими плитами, які, у свою чергу, були оббиті мідними позолоченими пластинами «зі срібними рельєфними накладними». Верхня плита була мармуровою. У поглиблення, що було посередині плити, митрополит поклав срібний ковчег з мощами святих [36]. У 1891 р. за митрополита Платона Городецького бічні стінки престолу були замінені ґратами калорифера, але верхня мармурова плита залишилася колишньою.

У такому вигляді престол зберігся до наших днів, і його верхня плита становить особливий інтерес, оскільки абсолютно точно відповідає розмірам давнього престолу, який не був перебудований Петром Могилою, а тільки оновлений. Причому, мармур плити аналогічний давнім мармуровим вставкам полілітії над синтроном.

Згідно з обмірюванням, виконаним П. Лебединцевим, розміри престолу відповідали «печері Гроба Господня в Єрусалимі» (ширина – 1 аршин 14 вершків, довжина – 3 аршини 3 вершки) [37], тобто 133,5 см x 226,1 см. Нами (разом з В. Корнієнко) також були зроблені обмірювання дошки. Вони мало відрізняються від вказаних. Зазначимо, що в джерелах метрологічні дані єрусалимської святині суттєво відрізняються. Очевидно, «міра Гроба Господня» сприймалася досить символічно.

На підставі викладеного можна стверджувати, що престольна плита сучасна епосу хрещення Русі й належала первісному мармуровому престолу Софійського собору.

Безумовно, над мармуровим престолом був і мармуровий ківорій. У середині минулого століття Ю. Нельговський, вивчивши характер обробки колон, що зберігалися в храмі, висловив припущення про їхню приналежність шестистопному вітарному ківорію [38].

Але думається, правильним є твердження П. Орловського, який вважав, що «над головним престолом, імовірно, була невисока сінь, подібна до тієї, яка зображена давньою мозаїкою на запрестольній стіні над святою Трапезою. Під час причащення священнослужителів від погляду при стоячих закривався не весь вітар, а тільки його престол завісами з дорогоцінних тканин, прикріплених до архітрава на престольній сіні, як то було у Св. Софії Константинопольській» [39].

Таким чином, образотворчі, письмові й археологічні джерела свідчать про наявність у киево-чернігівських храмах вітарних комплексів, виконаних відповідно до давньої практики східнохристиянської Церкви за образом й мірою Гроба Господня.

1. Хрушкова Л. Г. Раннехристианские памятники Восточного Причерноморья (IV-VII века). – М., 2002. – С. 400; Мазуренко М., Мусин А. In memorigam // Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси и Византии: Памяти Т. Чуковой. – СПб., 2006. – С. 14.

2. Св. отца нашего Германа, патриарха Константинопольского, последовательное изложение церковных служб и обрядов, и таинственное умоложение о их значении // Писания св. отцев и учителей церкви, относящиеся к истолкованию православного богослужения. – СПб., 1855. – Т. 1. – С. 362.

3. Красносельцев Н. Очерки из истории христианского храма. – Казань, 1881. – С. 283-284; Петровский А. В. Киворий // Христианство. Энциклопедический словарь: В 3 т. – М., 1993. – Т. 1. – С. 729.

4. Holtzinger H. Die artchristliche Architectur in systematischer Darstellung. – Stuttgart, 1889. – S. 133-145.

5. Лидов А. М. Гроб Господень в Иерусалиме // Реликвии в Византии и Древней Руси. Письменные источники / Ред.-сост. А. М. Лидов. – М., 2006. – С. 248; Шевченко Ю. Ю., Богомазова Т. Г. По образу и подобию: Третий Рим – Новый Иерусалим // Христианство в регионах мира. – СПб., 2007. – Вып.2. – <http://rusarch.ru/shevchenko2.htm>.

6. Хождение игумена Даниила // Библиотека литературы Древней Руси. – СПб., 1997. – Т. 4: XII век. – С. 36, 60.

7. Паломник из Пьяченцы. Реликвии Святого Гроба // Реликвии в Византии и Древней Руси. Письменные источники / Ред.-сост. А. М. Лидов. – М., 2006. – С. 254.

8. Срезневский И. И. Св. София Царьградская по описанию русского паломника конца XII века // Труды III археологического съезда в России. – К., 1878. – Т. 1. – С. 102.

9. Вилинский С. Г. Византийско-славянские сказания о создании храма св. Софии Царьградской. – Одесса, 1900. – С. 87-88.

10. Путешествие новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце 12-го столетия с предисловием и примечаниями Павла Савваитова. – СПб., 1872. – Стб. 73

11. Красносельцев Н. ... – С. 281-282.

12. Иоанн, иеромонах. Обрядник Византийского двора как церковно-археологический источник. – М., 1895. – С. 85.

13. Айналов Д. В. История древнерусского искусства. Киев – Царьград – Херсонес // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1920. – № 57. – С. 221.

14. Орловский П. Св. София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор. – К., 1901. – С. 34.

15. Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства. – СПб., 1891. – Вып. 4: Христианские древности Крыма, Кавказа и Киева. – С. 127; Айналов Д., Редин Е. Древние памятники искусства Киева. Софийский собор, Златоверхо-Михайловский и Кирилловский монастыри. – Харьков, 1899. – С. 15.

16. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. – М., 1897. – Вып. 2. – С. 52.
17. Айналов Д. 1920. ... – С. 239.
18. Прахов А. Открытие фресок Киево-Кирилловской церкви XII века. – СПб., 1883. – С. 8; Айналов Д. 1920. ... – С. 240.
19. Повесть временных лет [по Ипатьевскому списку] / Изд. подг. О. В. Творогов // Библиотека литературы Древней Руси. – СПб., 1997. – Т. 1. XI – XII века. – С. 284.
20. Макаренко М. Старогородська «божниця» та її малювання. – К., 1928. – С. 3-16.
21. Каргер М. К. Древний Киев. – М.-Л., 1961. – Т. 2. – С. 420-421.
22. Холостенко Н. В. Мощеница Спаса Черниговского // Культура средневековой Руси. – Л., 1974. – С. 200.
23. Фундуклей И. Обзорение Киева в отношении к древностям. – К., 1847. – С. 49-50.
24. Холостенко Н. В. ... – С. 199.
25. Холостенко Н. В. Записка о наблюдениях над архитектурно-конструктивными особенностями памятника архитектуры Кирилловской церкви в Киеве, в связи с противоаварийными мероприятиями (1949-1954). Киевпроект. 1955 // Архив Национального заповедника София Киевская.
26. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.-Л., 1949. – №11. – Т. 1. – С. 86-87.
27. Чукова Т. А. Алтарь древнерусского храма конца X-первой трети XIII в. Основные архитектурные элементы по археологическим данным. – СПб., 2004. – С. 78.
28. Холостенко М. В. Успенський собор Печерського монастиря // Стародавній Київ. – К., 1975. – С. 136.
29. ПСРЛ. Т. 9:10: Патриаршая или Никоновская летопись. – М., 1965. – С. 176.
30. Айналов Д. В. Мраморы и инкрустации Киево-Софийского собора и Десятинной церкви // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. – М., 1905. – Т. III. – С. 6.
31. Путешествие. 1897. ... – С. 72.
32. Киево-Печерский патерик / Изд. подг. Л. А. Ольшевская, Л. А. Дмитриев // Библиотека литературы Древней Руси. – СПб., 1997. – Т. 4: XII век. – С. 298, 312, 462.
33. Чукова Т. А. ... – С. 47.
34. Айналов Д. 1905. ... – С. 6.
35. Протокол. III Отделение. Памятники искусств и художеств, нумизматики и сфрагистики // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. – М., 1905. – Т. III. – С. 339.
36. Орловский П. ... – С. 29.
37. Лебединцев П. Описание Киево-Софийского кафедрального собора. – К., 1882. – С. 11-12.
38. Нельговський Ю. П. Матеріали до вивчення первісного вигляду оздоблення інтер'єру Софії Київської // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 26.
39. Орловский П. ... – С. 30.

The tradition of forming and arranging Christian liturgical and altar complexes in theological, architectural and ornamental aspects has been researched in the article. The epistolary archaeological and graphic materials dedicated to altar components of ancient temples of Kiev and Chernihiv area have also been investigated.

Key words: liturgical, throne, altar, temple, Kiev and Chernihiv.